

УДК 811.161.3'374

Аляксандр Васільевіч Макарэвіч

канд. філал. навук, дац., дактарант каф. беларускага мовазнаўства

Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

Aliaksandr Makarevich

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Doctoral Student of the Belarusian Linguistics Department

of the Belarusian State University

e-mail: alyksandrmakarevich@yandex.by

**ПРЫЁМЫ ПАЗНАЧЭННЯ ЁСТАРЭЛЫХ НАЗВАЎ
У «ТЛУМАЧАЛЬНЫМ СЛОЎНІКУ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ»
(1996 і 2016 гг.): ПАРАЎНАЛЬНЫ АСПЕКТ**

Праведзены параўнальны аналіз падачы ёстарэлых слоў у аднатомным «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы», выдадзеным у 1996 і 2016 гг. Для іх фіксацыі выкарыстаны паметы ўст. (устарэлае) і гіст. (гістарычнае), таксама ёстарэласць лексем вызначана ў дэфініцыях пры дапамозе слоў «старажытная», «старадаўні», «даўней», «у Вялікім Княстве Літоўскім», «у царскай Расіі», «у Старажытнай Русі», «які ўжываўся» і інш. Аўтар робіць вывад пра тое, што ўкладальнікі тлумачальнага слоўніка (2016 г.) унеслі прынцыповыя ўдакладненні і дапаўненні ў семантыку некаторых устарэлых найменняў, асобных значэнняў слоў, у тым ліку тэрміналагічных адзінак. Аднак паметы ўст. і гіст. выкарыстоўваюцца непаслядоўна, і гэта патрабуе далейшай выпрацоўкі адзіных крытэрыяў іх прымянення. У даведніку ёсць словы, якія выйшлі з актыўнага ўжытку, але адпаведных памет уст. або гіст. ці храналагічных указанняў на ёстарэласць не маюць.

Ключавыя словы: архаізм, абмежавальныя паметы, гістарызм, дэфініцыя, слоўнік, памета, стылістычная памета, устарэлая лексіка, функцыянальна-стылістычныя паметы.

Techniques for Labelling Obsolete Names in the «Explanatory Dictionary of the Belarusian Literary Language» (1996 and 2016 years of publishing): Comparative Aspect

The article gives a comparative analysis of the representation of obsolete words in a one-volume «Explanatory dictionary of the Belarusian literary language», published in 1996 and 2016. For their fixation, the following marks were used: obs. (obsolete) and hist. (historical), also the archaization of lexemes is shown in definitions with the help of the words «old», «ancient», «predating», «in the Grand Duchy of Lithuania», «in Tsarist Russia», «in Ancient Rus», «which was used», etc. The author concludes that the creators of the explanatory dictionary (2016) made fundamental clarifications and additions to the semantics of some obsolete names, individual meanings of words, including terminological units. However, the marks obs. and hist. are used inconsistently, and this requires further development of uniform criteria for their application. In the directory there are words that have already gone out of active use, but they do not have any corresponding marks obs. or hist. or any chronological indications of archaization.

Key words: archaism, restrictive marking, historicism, definition, dictionary, mark, stylistic mark, obsolete words, functional and stylistic marks.

Уводзіны

Устарэлая лексіка з'яўляецца неацэнным скарбам моўнай спадчыны і каштоўным матэрыялам для даследавання мовы. Вывучэнне працэсаў архаізацыі слоў мае важнае значэнне і для больш строгага іх лексікаграфічнага адлюстравання. У айчынным мовазнаўстве адзіных падыходаў пры фіксацыі ёстарэлай лексікі ў тлумачальных слоўніках няма. У сувязі з гэтым нам падаецца актуальным даць параўнальны аналіз лексікаграфічных прыёмаў і сістэмы падачы памет устарэлых назваў у «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» (выданні 1996 і 2016 гг.), які адыгры-

вае значную ролю ў кадыфікацыі і развіцці беларускай літаратурнай мовы, а разам з гэтым і ў функцыянаванні ёстарэлай лексікі.

У 1996 г. выйшаў з друку аднатомны «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (далей – ТСБЛМ-96), які за тым чатыры разы перавыдаваўся без істотных змен. У ім растлумачана прыкладна 65 тыс. слоў, што адлюстроўваюць асноўнае лексічнае багацце літаратурнай мовы беларускага народа 1980–1990-х гг. З дня выхаду ТСБЛМ-96 прайшло 20 гадоў, адбыліся змены ў палітычным, эканамічным і культурным жыцці краіны, якія паўплывалі ў тым ліку і на лексічны склад сучаснай бе-

ларускай літаратурнай мовы. У сувязі з гэтым у 2016 г. быў надрукаваны «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (далей – ТСБЛМ-2016). Выданне было арыентавана на адлюстраванне сучаснага стану лексікі і фразеалогіі беларускай літаратурнай мовы і адпаведна тых працэсаў, якія дэманструюць дынаміку развіцця сучаснага беларускага лексікону: вяртанне значнай колькасці лексічных адзінак, якія яшчэ нядаўна знаходзіліся на перыферыі лексічнай сістэмы, з’яўленне шматлікіх запазычанняў, галоўным чынам англа-амерыканізмаў, абумоўленае працэсамі сусветнай глабалізацыі ў розных сферах жыцця беларускага грамадства.

Зразумела, што аднатомны слоўнік не можа адлюстраваць усёй разнастайнасці слоўнікавага складу сучаснай беларускай мовы. Таму ў адпаведнасці з задачамі ў ім не падаюцца ўстарэлыя словы і значэнні слоў, не запатрабаваныя ў сучаснай моўнай практыцы, а таксама рэдка ўжывальныя і практычна непатрэбныя з пункту погляду сучасных моўных зносін, разумення недалёкай гістарычнай рэчаіснасці або тэкстаў мастацкай літаратуры мінулых часоў [1, с. 5].

Асноўная частка

Складальнікі ТСБЛМ-2016, па нашых падліках, змясцілі больш за 3 300 устарэлых слоў (і іх вытворных), значэнняў слоў і іх адценняў (у асобных выпадках), устарэлых тэрміналагічных спалучэнняў, а таксама некаторыя ўстарэлыя фразеалагізмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Для пазначэння ўстарэлай лексікі сучаснай беларускай мовы ў ТСБЛМ-2016, як і ў ТСБМ-96, падаецца памет *уст.* з аднолькавым яе тлумачэннем: памет (уст.), г. зн. устарэлае, указвае, што слова з’яўляецца ўстарэлым, што яно выйшла з шырокага ўжытку, але яшчэ даволі добра вядомае ў сучаснай літаратурнай мове, а таксама па мастацкіх творах пачатку ХХ ст. [1, с. 7]. Укладальнікі ТСБЛМ-2016, у адрозненне ад аўтараў ТСБЛМ-96, патлумачылі змест памет *гіст.*, г. зн. гістарычнае, указвае, што слова ўжываецца ў літаратуры, якая мае дачыненне да фактаў гісторыі, хоць сама рэалія – з’ява мінулых эпох [1, с. 7]. Аналагічная дэфініцыя гэтай памет *змешчана* і ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» [2, т. 1, с. 11].

У айчынным мовазнаўстве статус памет *уст.* і *гіст.* дакладна нявызначаны, на-

прыклад, некаторыя мовазнаўцы залічваюць іх да стылістычных памет. Б. Плотнікаў, аналізуючы лексічны склад «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (1977–1984), заўважае, што «ўсе лексемы, апрача нейтральных, пазначаюцца стылёвымі паметамі: *уст.* (устарэлае), *гіст.* (гістарычнае)» [3, с. 123]. Аналагічнай думкі прытрымліваюцца і складальнікі асобных слоўнікаў [2, т. 1, с. 11; 4, с. 8]. На думку І. Лепшава, памет *уст.* і *гіст.* нельга кваліфікаваць як стылістычныя (без агаворак тыпу «прымыкаюць да...») [5, с. 51]. Як функцыянальна-стылістычныя Д. Дзятко трактуе памет *архаіч.* (архаічнае), *стар.* (старое), *уст.* (устарэлае), у прыватнасці, ён уключае іх у сістэму абмежавальных памет гэтага тыпу, якія паказваюць на функцыянальную інтэнсіўнасць загаловачнай адзінкі і яе адносіны да ядра сучаснай мовы: *звыч.* – звычайнае, *рэдка.* – рэдкае, *архаіч.* – архаічнае, *неал.* – неалагічнае, *стар.* – старое, *толькі незак.* – толькі незакончанае трыванне, *толькі мн. л.* – толькі ў множным ліку, *уст.* – устарэлае і г. д. [6, с. 35]. Складальнікі аднатомнага тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы кваліфікацыйны статус памет *уст.* і *гіст.* не вызначаюць. Практычнае прымяненне іх паказвае, што яны характарызуюць дыяхранічнасць устарэлых лексем.

Параўнальны аналіз ТСБЛМ-96 і ТСБЛМ-2016 паказаў: змены (семантычныя, стылістычныя і інш.) закранулі больш за 600 устарэлых слоў і значэнняў слоў.

1. Аўтары ТСБЛМ-2016 грунтоўна перапрацавалі слоўнікавыя артыкулы некаторых устарэлых найменняў, іх значэнняў, змясцілі адпаведныя памет *уст.* або *гіст.*, у выніку тлумачэнні сталі больш дакладнымі, параўн.: *аршын* ‘1. Старая мера даўжыні, роўная 71,12 см, якой карысталіся ў Беларусі, Расіі да ўвядзення метрычнай сістэмы’ [1, с. 85] і ‘1. Старая мера даўжыні, роўная 0,71 м’ [7, с. 66]; *баярын* ‘У Кіеўскай Русі і Маскоўскай дзяржаве: буйны землеўладальнік, які належаў да вярхоў пануючага класа’ [1, с. 108] і ‘У Расіі да пачатку 18 ст.: буйны землеўладальнік, які належаў да вярхоў пануючага класа’ [7, с. 84]; *глаголіца* ‘Адна з дзвюх стараславянскіх азбук, якая амаль поўнасю супадае з кірыліцай па складзе, але адрозніваецца формай літар’ [1, с. 190] і ‘Адна з дзвюх стараславянскіх азбук’ [7, с. 150]; таксама *бортніцтва*, *навет*, *пасад*, *раёк*, *слабада* і інш.

У дэфініцыях устарэлых слоў стала ўжывацца назва ВКЛ, чаго няма пры фіксацыі такіх лексем ў ТСБЛМ-96: *ваяводства* ‘2. Адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ў Старажытнай Русі і ў Вялікім Княстве Літоўскім, якой кіраваў ваявода’ [1, с. 137]; *гетман* (гіст.) ‘2. У Вялікім Княстве Літоўскім і Польшчы ў 16–18 стст. камандуючы войскамі’ [1, с. 188], *грыўня*, *канцлер* 2, *пасад* 1, *саха* 3, *маршалак* 1 і інш.

Удакладнены храналагічныя межы актыўнага ўжывання асобных устарэлых лексем сучаснай беларускай мовы, параўн.: *казак*¹ ‘1. У 15–17 стст. ва Украіне і ў Расіі: член ваенна-земляробчай абшчыны пасяленцаў на ўскраінах дзяржавы, якія ўдзельнічалі ў абароне дзяржаўных граніц’ [1, с. 329] і ‘1. Даўней на Украіне і ў Расіі: член ваенна-земляробчай абшчыны пасяленцаў на ўскраінах дзяржавы, якія ўдзельнічалі ў абароне дзяржаўных граніц’ [7, с. 263], *талер* ‘Сярэбраная манета ў Заходняй Еўропе ў 16–19 стст.’ [1, с. 814] і ‘Старажытная нямецкая залатая і сярэбраная манета’ [7, с. 651] і інш. Адзначым, што *талер* выкарыстоўваўся як грашовая адзінка і ў Беларусі [8, т. 2, с. 449], таму лепш тлумачыць: *талер* – 1. Старажытная нямецкая залатая і сярэбраная манета. 2. Сярэбраная манета ў ВКЛ і краінах Заходняй Еўропы ў XVI–XIX стст.

У слоўнікавых артыкулах асобнымі гістарызмамі заменены русізмы, напрыклад, *дзедзіч* (гіст.) ‘1. Наследнік’ [7, с. 176] на ‘1. Спадчыннік’ [1, с. 221], *фарэйттар* (уст.) ‘Кучар’ [7, с. 708] на ‘Фурман’ [1, с. 880] (прычым, знята паметна ўст.), *фашына* (спец.) ‘Звязаны пучок хворасту’ [7, с. 708] на ‘Звязаны пучок, жмут галля’ [1, с. 880]. У наш час *фашыны* не выкарыстоўваюцца для ўмацавання насыпаў, плацін, дарог па балоце, прымяняюцца зусім іншыя сучасныя тэхналогіі, таму неабходна пазначыць гэту назву паметай уст., і слоўніковы артыкул будзе такім: *фашына* (уст., спец.) ‘Звязаны пучок, жмут галля, чароту для ўмацавання насыпаў, плацін, дарог па балоце і пад.’.

Аўтары ТСБЛМ-2016 уладкавалі парадак падачы ўстарэлых значэнняў асобных назваў. Людзі ў паўсядзённым жыцці карыстаюцца найперш агульнавядомымі, агульнаўжывальнымі словамі, таму згаджаемся з аўтарамі наконт адлюстравання ў тлумачальным слоўніку спачатку актыўнага значэння слова, а затым ўстарэлага, параўнаем: *ліцэй* ‘1. Сярэдняя навучальная ўстанова з паглыбленым вывучэннем асобных прадме-

таў у некаторых краінах Заходняй Еўропы, Беларусі, Расіі і інш. 2. (гіст.) Прывілеяваная мужчынская навучальная ўстанова ў дарэвалюцыйнай Расіі’ [1, с. 402] і ‘1. У дарэвалюцыйнай Расіі: прывілеяваная мужчынская навучальная ўстанова. 2. Сярэдняя навучальная ўстанова у некаторых краінах Заходняй Еўропы, Расіі, Беларусі і інш.’ [7, с. 320]; *самакат* ‘1. Механічнае рухальнае прыстасаванне, на якім катаюцца, адштурхоўваючыся ад зямлі нагой, і якое мае выгляд планкі на двух колцах з прымацаванай да яе ручкай накшталт веласіпеднага руля. 2. (уст.) Назва веласіпеда, матацыкла, аўтамабіля’ [1, с. 730] і ‘1. Назва веласіпеда ў арміі ў час першай сусветнай вайны. 2. Дзіцячае рухальнае прыстасаванне ў выглядзе планкі на двух колцах з прымацаванай да яе ручкай накшталт веласіпеднага руля’ [7, с. 583]. Прыкладамі ўладкавання парадку падачы ўстарэлых значэнняў могуць паслужыць і словы *эстафета*, *сінкліт*, *сужыццё*, *трызна*, *цэма*² і інш.

Удакладненне семантыкі ўстарэлых слоў беларускай мовы паўплывала на іх класіфікацыю: напрыклад, у ТСБЛМ-96 *кварта* з’яўляецца мнагазначным лексічным гістарызмам: ‘1. Даўнейшая мера аб’ёму вадкіх і сыпучых рэчываў (розная ў розных краінах). 2. Металічная пасудзіна з ручкай, роўная прыблізна гэтай меры’ [7, с. 287], а ў ТСБЛМ-2016 *кварта* – мнагазначны семантычны гістарызм: ‘1. Даўнейшая мера аб’ёму вадкіх і сыпучых рэчываў (розная ў розных краінах). 2. Металічная пасудзіна з ручкай, роўная прыблізна гэтай меры. 3. У музыцы...’ [1, с. 359]. Паводле ТСБЛМ-96, *маршалак* ‘1. Прадвядзіцель дваранства’ [7, с. 335] – семантычны гістарызм; у ТСБЛМ-2016 – ‘1. Вышэйшая службовая асоба ў Вялікім Княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай. 2. У Беларусі ў 19 ст.: выбраны з ліку шляхты кіраўнік губерні або павета’ [1, с. 420] – мнагазначны лексічны гістарызм; *танцамайстар* (уст.) ‘1. Настаўнік танцаў. 2. Пастаноўшчык танцаў у тэатры або танцавальнай групе’ [7, с. 652] – полісемантычны архаізм, у ТСБЛМ-2016 *танцамайстар* ‘1. Настаўнік танцаў (уст.)’ [1, с. 816] – семантычны архаізм; у ТСБЛМ-96 *эпалеты* ‘У царскай арміі і некаторых замежных арміях: парадныя пагоны афіцэраў, генералаў і адміралаў, упрыгожаныя махрамі, пазументамі’ [7, с. 775] – лексічны гістарызм, а ў ТСБЛМ-2016, *эпалеты* – семантычны архаізм: ‘1. Наплечны

знак адрознення воінскага звання на ваеннай форме (уст.). 2. Парадны пагон афіцэраў, генералаў і адміралаў, упрыгожаны махрамі, пазументамі (у некаторых арміях)’ [1, с. 957].

2. Да ўстарэлай лексікі аднесены больш за 50 слоў, у тым ліку і іх вытворных, і значэнняў слоў, якія да выхаду ТСБЛМ-2016 з’яўляліся агульнаўжывальнымі: *губка*³ (гіст.) ‘Мера нітак, прыгатаваных на аснову для ткання палатна’ [1, с. 201]; *дзясятнік* (уст.) ‘Асоба ніжэйшага тэхнічнага персаналу, якая кіруе групай рабочых на будаўніцтве, лясных распрацоўках і інш.’ [1, с. 225]; *калыска* ‘1. Невялікая плечына з лазы або драўляная люлька, у якой закалыхваюць дзіця (уст.)’ [1, с. 334]; таксама *гектограф* гіст., *дружка* ўст., *жуір* і *жуіраваць* ўст., *забарсні* гіст., *кінаперасоўка* ўст., *лікбез* ўст., *нім*¹ ўст., *расійскі* 2 ўст. і інш.

3. Аўтары спарадкавалі лексікаграфічнае адлюстраванне некаторых ўстарэлых найменняў, пашырыўшы ўжыванне паметы ўст. пры назвах, у якіх указанні на часавую характарыстыку слова даюцца ў дэфініцыі, а ў ТСБЛМ-96 пры тлумачэнні гэтых намінацый выкарыстаны лексемы ‘даўней’, ‘старая’, ‘старадаўняя’, ‘у мінулым’, ‘ранейшая’, ‘калісьці’ і г. д.: *басурман* ‘1. Чалавек іншай веры (уст.)’ [1, с. 106] і ‘1. У мінулым...’ [7, с. 83], *карабейнік* (уст.) ‘Дробны гандляр, які разносіў па вёсках тавары (мануфактуру, галантарэю, дробныя рэчы і інш.)’ [1, с. 347] і ‘Даўней...’ [7, с. 277]; таксама *асамблея*, *калодкі*, *кампаньёнка*, *карнет*¹, *негацыянт*, *свяцільня*. Прынцып пашырэння ўжывання ў слоўніках паметы ўст. як універсальнага маркёра пры фіксацыі ўстарэлых назваў правільны, аднак неабходна ўжываць яе паслядоўна.

4. У даведніку павялічана колькасць устарэлых слоў (і іх вытворных) і значэнняў слоў з паметай гіст. Намі выяўлены 133 такія назвы, якія адносяцца да фактаў гісторыі: *адраборткі* (гіст.) ‘Праца селяніна са сваімі прыладамі, канём на пана за карыстанне зямлёй, за пазыку і пад.’; *бурлак* (гіст.) ‘Рабочы ў арцелі, якая цягнула паўз берага супраць цяжэння судны // бурлацкі’, *бурлачыць* (гіст.) ‘Працаваць бурлаком’; *дзед*², *бірка* 2, *бурнос*, *дарэктар*, *дрэдноўт*, *латнік*, *маярат*, *мушкет*, *мушкецёр*, *хатнік* і інш. Але аўтары не заўсёды паслядоўныя пры пазначэнні найменняў маркёрам гіст., напрыклад, назвы плямён фіксуецца

па-рознаму: *дрыгавічы* пазначаны паметай гіст., *крывічы*, *радзімічы* паметы гіст. не маюць, як і лексема *балты* (такая ж падача і ў ТСБЛМ-96). У тлумачальным слоўніку, на нашу думку, лексемы адной тэматычнай групы неабходна падаваць аднолькава, у ТСБЛМ-2016 гэты прынцып вытрымліваецца непаслядоўна. Да прыкладу, няма аднастайнасці ў пазначэнні гэтай паметай слоў лексіка-тэматычнай групы ‘назвы вайсковай амуніцыі’: *забрала*, *кальчуга*, *нагруднікі*, *латы*, *панцыр*, *шлем* і інш.

5. Аўтары ТСБЛМ-2016, зняўшы памету ўст., вярнулі ў актыўны ўжытак сучаснай беларускай мовы найменні (і іх вытворныя), якія па розных прычынах (у асноўным экстралінгвістычных) да нядаўняга часу залічваліся да ўстарэлых назваў. Мы налічылі 86 такіх слоў і значэнняў слоў грамадска-палітычнай, сацыяльна-эканамічнай, ваеннай, рэлігійнай і бытавой лексікі: *багамолле*, *бажніца*, *візіцёр*, *дантыст*, *іншаверац*, *кантычка*, *пілігрым*, *травень* і інш.

Аднак укладальнікі ТСБЛМ-2016, зняўшы памету ўст. або ўказанні на храналагічную характарыстыку, на наш погляд, памылкова залічылі да агульнаўжывальнай лексікі некаторыя ўстарэлыя словы і іх вытворныя. Прааналізуем, напрыклад, зборны назоўнік *маскатэль* ‘Хімічныя рэчывы (фарбы, клей і інш.) як прадмет гандлю’. Раней *маскатэль*, ці *маскатэльныя тавары*, (фарбы, клей, газу і іншыя хімічныя рэчывы) можна было набыць у спецыялізаваных магазінах – *маскатэльных лаўках (маскатэльных)*. Сёння такія рэчы прадаюцца ў розных крамах: у спецыялізаваных (бытавой хіміі), гаспадарчых, гіпермаркетах і інш. Лічым, запазычанне з персідскай мовы *маскатэль* з’яўляецца ўстарэлай адзінкай і ў слоўніках пры ім неабходна змяшчаць памету ўст.

Рашэнне аўтараў ТСБЛМ-2016 зняць памету ўст. пры слове *фланёр* і пакінуць толькі стылістычную памету разм. неадназначнае. У слоўніках сучаснай беларускай мовы гэта лексема падаецца па-рознаму. У ТСБМ *фланёр* і яго вытворныя лічацца размоўнымі словамі і маюць памету разм.: *фланёр*. Разм. ‘Той, хто фланіруе; хто не працуе, пазбягае работы’, *фланёрскі*. Разм. ‘Які мае адносіны да фланёра, уласцівы яму’, *фланёрства*. Разм. ‘Бязмэтнае блуканне, бяздзейнасць’, *фланіраваць*. Разм. ‘Прагульвацца, хадзіць без мэты, бяздзейнічаць’ [2, т. 5, кн. 2, с. 139]. Укладальнікі

ТСБЛМ-96 зарэгістравалі галіцызм **фланёр** (і **фланіраваць**) як размоўнае ўстарэлае слова: **фланёр** (*разм. уст.*) ‘Той, хто фланіруе, пазбягае работы’, **фланіраваць** (*разм. уст.*) ‘Прагульвацца, хадзіць без мэты, бяздзейнічаць’ [7, с. 712]. А. Булыка «ажывіў» галіцызм (і вытворнае **фланіраваць**), паколькі фіксуе яго без ніякіх памет: **фланёр** (фр. *flâneur*) – той, хто прагульваецца без мэты, бяздзейнічае [8, т. 2, с. 575]. На думку аўтараў «Словаря архаізмаў», **фланёр** – пагардлівае ўстарэлае слова [9, с. 387]. Паводле «Словаря русскаго языка» С. І. Ожагава, **фланёр** фіксуецца як размоўнае пагардлівае ўстарэлае слова [10, с. 835]. Складальнікі тлумачальнага слоўніка ўкраінскай мовы падаюць: **фланёр**, *уст., разм.* ‘Той, хто часта прагульваецца, ходзіць бяз мэты; гультай’, такія ж паметы маюць і словы **фланёрства**, **фланіраваць** [11, с. 1325]. На нашу думку, лексема **фланёр** (і вытворныя) з’яўляецца ўстарэлай размоўнай назвай, і ў слоўніках сучаснай беларускай мовы гэты галіцызм неабходна змяшчаць такім чынам: **фланёр** (*уст., разм.*) ‘Той, хто фланіруе, пазбягае работы’.

Па незразумелых прычынах аўтары ТСБЛМ-2016 у слоўніковым артыкуле да назвы **кайданы** і **кайданы** знялі ўказанне, што прыстасаванне для злачынцаў выкарыстоўвалася ў Расійскай імперыі да 1917 г., тым самым залічылі ў склад агульнаўжывальнай лексікі сучаснай беларускай мовы **кайданы** са значэннем ‘Злучаныя ланцюгом жалезныя кольца, якія надзяваюцца на рукі і на ногі тым, хто абвінавачваецца ў цяжкіх злачынствах’. Лічым, неабходна паправіць семантыку гэтага цюркізма і ў тлумачальных слоўніках беларускай мовы пазначаць: **кайданы** і **кайданы** ‘У царскай Расіі і некаторых іншых краінах: злучаныя ланцюгом жалезныя кольца, якія надзяваліся на рукі і на ногі тым, хто абвінавачваецца ў цяжкіх злачынствах’.

6. У сучаснай беларускай літаратурнай мове ёсць назвы, у якіх устарэлым з’яўляецца не само слова і нават не асобныя значэнні, а толькі частка яго значэння. У ТСБЛМ-2016 зарэгістравана некалькі ўстарэлых канататыўных назваў: **адбой** ‘2. Сігнал (першапачаткова барабанны) (тут і далей падкрэслена намі. – А. М.), які апавяшчае аб заканчэнні чаго-н.’; **грэнадзёр** ‘У царскай і некаторых сучасных арміях: ваеннаслужачы некаторых прывілеяваных пяхотных ці кавалерыйскіх палкоў, перша-

пачаткова прызначаных для штурму варожых умацаванняў’; **займка**. ‘У мінулым: зямельны ўчастак, заняты па праву першага валодання, звычайна ўдалечыні ад іншых ворных зямель; цяпер на Урале і ў Сібіры – назва некаторых невялікіх аддаленых пасяленняў (земляробчых, паляўнічых, рыбалявецкіх)’; **катакомбы** ‘Падземеллі, пачоры з вузкімі і доўгімі хадамі [першапачаткова служылі сховішчам для першых хрысціян у Старажытным Рыме]’; **сандалі** ‘Лёгка летнія туфлі без абцасаў (першапачаткова падэшва з раменьчыкамі для прымацавання да нагі)’ і інш.

7. У ТСБЛМ-2016 зафіксаваны вытворныя ўстарэлых назваў з адсылкай да загалоўнага слова, напрыклад, **адрубны** *гл.* водруб, **адруб** *гл.* водруб, **ардынскі** *гл.* арда, **гарцавы** *гл.* гарнец, **гарчык** *гл.* гарнец, **жарнавы** *гл.* жорны і інш. Такі прыём падачы ўстарэлых лексем у тлумачальным слоўніку немэтазгодны, бо ў дэфініцыях загалоўных слоў адзначаюцца і іх вытворныя, параўн.: **водруб**, *мн.* **адруб**. ‘Участак зямлі, які атрымліваў селянін (у 1906–1916 гг.) у асабістую ўласнасць пры выхадзе з абшчыны // адрубны’ [1, с. 146]. Прапануем асобна не выдзяляць вытворныя ўстарэлыя лексем, тым больш што аб’ём лексікаграфічнага выдання абмежаваны.

8. У ТСБЛМ-2016 ёсць словы (і іх вытворныя) і значэнні слоў, якія даўно выйшлі з актыўнага ўжытку, але не маюць адпаведных памет (*уст.* або *гіст.*) ці ўказанняў на іх часавую характарыстыку. Да прыкладу, складальнікі ТСБЛМ-2016 у слоўніковым артыкуле да ўстарэлай назвы **бабка**⁶ замянілі рускае **кучка**, памету *уст.* не змясцілі, і тым самым, як і аўтары ТСБЛМ-96, адносяць адзінку да агульнаўжывальнай лексікі сучаснай беларускай мовы: **бабка**⁶ ‘Дзесяць снапоў, састаўленых разам для прасушкі і накрытых распрасцёртым снапом’ [1, с. 99]. Назву **бабка**⁶, на нашу думку, неабходна лічыць устарэлым словам і ў слоўніках пазначаць паметай *уст.*, аналагічна змяшчаць словы **ардынарац** ‘ваеннаслужачы пры камандзіру або пры штабе для службовых даручэнняў’, **гільяціна** ‘прылада для пакарання смерцю шляхам адсякання галавы асуджанага’, **дрожкі** ‘лёгкі адкрыты рысорны экіпаж’, **малатарня** ‘машына для абмалоту розных сельскагаспадарчых культур’, **мэндаль** ‘дзесяць снапоў збожжа, пастаўленых у кучку для прасушкі і накрытых распрасцёртым снапом зверху; бабка’, **тарантас**

‘конная, звычайна крытая павозка на чатырох колах’ і інш.

Заклучэнне

Прааналізаваны фактычны матэрыял дазваляе зрабіць некаторыя вывады. У асноўным лексікаграфічны прыёмы адлюстравання ўстарэлых слоў у «Тлумачальным слоўніку сучаснай беларускай літаратурнай мовы» (2016 і 1996 гг.) аднолькавыя, але ёсць і даволі істотныя адрозненні.

1. Складальнікі ТСБЛМ-2016 перапрацавалі дэфініцыі ўстарэлых найменняў, іх значэнняў, змясцілі адпаведныя паметы ўст. або гіст., тлумачэнні сталі больш поўнымі і дакладнымі (усяго – звыш 600 слоў): *аршын, баярын, бортніцтва, глаголіца, навет, раёк* і інш.

2. Пашырана ўжыванне паметы ўст. пры назвах, у якіх указанні на часавую характарыстыку намінацый даюцца ў слоўніковым артыкуле. Аўтары спарадкавалі лексікаграфічнае адлюстраванне некаторых ўстарэлых найменняў, пазначыўшы іх маркёрам уст., а ў ТСБЛМ-96 пры іх тлумачэнні выкарыстаны словы ‘даўней’, ‘старая’, ‘старадаўняя’, ‘у мінулым’, ‘ранейшая’, ‘калісьці’ і г. д. Аднак укладальнікі ТСБЛМ-2016 у выкарыстанні паметы ў такіх выпадках не заўсёды паслядоўныя.

3. У ТСБЛМ-2016 павялічана колькасць слоў з паметай гіст. (налічылі 133 адзінкі), якія маюць абмежаваную сферу ўжывання: *бірка 2, бурнос, дарэктар, дрэноўт, латнік, маярат, мушкет, мушкетёр, хатнік* і інш. Прынцып паслядоўнасці ў змяшчэнні ў дэфініцыях такіх лексем паметы гіст. (гістарычнае) укладальнікамі вытрымліваецца не заўсёды. У далейшым неабходна выпрацоўка адзіных крытэрыяў для аднолькавага лексікаграфічнага прымянення гэтай паметы ў дачыненні да слоў спецыяльнай гістарычнай лексікі беларускай мовы.

4. Укладальнікі ТСБЛМ-2016, пазначыўшы маркёрам уст. больш за 50 слоў, у тым ліку і іх вытворных, і значэнняў слоў,

папоўнілі склад устарэлай лексікі сучаснай беларускай мовы, напрыклад, *дружка, жуір, жуіраваць, калыска, кінаперасоўка, лікбез, ніт¹, расійскі 2* і інш. Аднак у даведніку ёсць словы (і іх вытворныя) і значэнні слоў, якія даўно выйшлі з актыўнага ўжытку, але не маюць адпаведных памет (уст. або гіст.) ці ўказанняў на іх часавую характарыстыку, да прыкладу, *бабка⁶* ‘Дзесяць снапоў, састаўленых разам для прасушкі і накрытых распрасцёртым снапом’, *гільяціна* ‘Прылада для пакарання смерцю шляхам адсякання галавы асуджанага’, *кары²* ‘1. Сані для перавозкі бярвення. 2. Вялікія калёсы для перавозкі грузаў’, а таксама словы *дзот, дот, жарнасек, жарон, малатарня, маслабойка, мэндаль, мэдлік* і інш. Гэта неабходна ўлічыць, на нашу думку, пры ўкладанні новых тлумачальных слоўнікаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

5. Аўтары ТСБЛМ-2016 вярнулі ў актыўны ўжытак сучаснай беларускай мовы 86 слоў (і іх вытворных), якія па розных прычынах (у асноўным экстралінгвістычных) да нядаўняга часу залічваліся да ўстарэлай лексікі: *англаман, англафіл, баамолец, вакацыі, гарбата, каяцца, травень* і інш. З іншага боку, укладальнікі ТСБЛМ-2016, зняўшы памету ўст. або ўказанні на храналагічную характарыстыку, на наш погляд, памылкова залічылі да агульнаўжывальнай лексікі ўстарэлыя назвы *кайданы і кайданы, карсар, маскатэль, раўт, розга, фарэйттар, фланёр, фланіраваць* і інш. і іх вытворныя.

6. У айчынным мовазнаўстве адсутнічаюць адзіныя падыходы ў вызначэнні зместу памет уст. і гіст. Некаторыя даследчыкі залічваюць іх да стылістычных [2–4]. І. Лепешаў адзначае, што гэтыя маркёры толькі прымыкаюць да стылістычных [5]. На думку Д. Дзятко, паметы *арх., стар., уст.* з’яўляюцца функцыянальна-стылістычнымі [6]. Таму неабходна далейшая ўніфікацыя зместу памет уст. і гіст. для іх дакладнага прымянення ў айчынай лексікаграфіі.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / уклад.: І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя Пётруся Броўкі, 2016. – 968 с.

2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. / рэдкал.: К. К. Атраховіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Савец. Энцыкл., 1977–1984. – 5 т., 6 кн.

3. Плотнікаў, Б. А. Тлумачальныя слоўнікі беларускай мовы / Б. А. Плотнікаў // Беларускія і другія славянскія мовы: семантика і прагматыка : матэрыялы Міжнароднага канф. «Вторые Супруновские чтения», Мінск, 28–29 сент. 2001 г. – Мінск : БГУ, 2002. – С. 120–130.
4. Беларуско-рускі слоўнік / пад рэд. К. Крапівы. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1962. – 1 048 с.
5. Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні : дапаможнік / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 2002. – 207 с.
6. Дзятко, Д. Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства / Д. Дзятко // Роднае слова. – 2016. – № 8. – С. 34–37.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 1996. – 784 с.
8. Булыка, А. М. Слоўнік іншамовных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 1–2.
9. Слоўнік архаізмаў / сост. И. Смирнов, М. Глобачев. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – 424 с.
10. Ожегов, С. И. Словоурусского языка : ок. 60 000 слов и фразеол. выражений / С. И. Ожегов ; под общ. ред. Л. И. Скворцова. – 25-е изд., испр. и доп. – М. : Оникс : Мир и Образование, 2008. – 976 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2001. – 1 440 с.

REFERENCES

1. Tlumachal'ny slounik bielaruskaj litaraturnaj movy : bol'sh za 65 000 slou / ukklad: I. L. Kapylova [i insh.] ; pad red. I. L. Kapylova. – Minsk : Bielarus. Encykl. imia Pietrusia Brouki, 2016. – 968 s.
2. Tlumachal'ny slounik bielaruskaj movy : u 5 t., 6 kn. / redkal: K. K. Atrakhovich (hal. red.) [i insh.]. – Minsk : Bielarus. Saviec. Encykl., 1977–1984. – 5 t., 6 kn.
3. Plotnikau, B. A. Tlumachal'nyja slouniki bielaruskaj movy / B. A. Plotnikau // Bieloruskije i drugije slavjanskije jazyki: siemantyka i prahmatyka : matierijaly Miezhdunar. konf «Vtoryje Suprunovskije chtienija», Minsk, 28–29 sient. 2001 g. – Minsk : BGU, 2002. – S. 120–130.
4. Bielorusko-ruskij slovar' / pod ried. K. Krapivy. – M. : Gos. izd-vo inostr. i nac. slov., 1962. – 1 048 s.
5. Liepieshau, I. Ya. Suchasnaja bielaruskaja litaraturnaja mova: sprechnyja pytanni : dapamozhnik / I. Ya. Liepieshau. – Hrodna : HrDU, 2002. – 207 s.
6. Dziatko, D. Lieksikahrafija jak razdziel movaznaustva / D. Dziatko // Rodnaje slova. – 2016. – № 8. – S. 34–37.
7. Tlumachal'ny slounik bielaruskaj litaraturnaj movy / pad red. M. R. Sudnika, M. N. Kryuko. – Minsk : BielEn, 1996. – 784 s.
8. Bulyka, A. M. Slounik inshamounykh slou : u 2 t. / A. M. Bulyka. – Minsk : BielEn, 1999. – T. 1–2.
9. Slovar' arkhaizmov / sost. I. Smirnov, M. Globachiev. – M. : TERRA-Knizhnyj klub, 2001. – 424 s.
10. Ozhegov, S. I. Slovar' russkogo jazyka : ok. 60 000 slov i frazieol. vyrazhenij / S. I. Ozhegov ; pod obshch. ried. L. I. Skvorcova. – 25-je izd., ispr. i dop. – M. : Oniks : Mir i Obrazovanie, 2008. – 976 s.
11. Velykyj tlumachnyj slovnyk suchasnoji ukrajins'koji movy / ukklad. i holov. red. V. T. Busel. – Kyjiv ; Irpin' : Perun, 2001. – 1 440 s.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 04.10.2022